

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МВС УКРАЇНИ

На правах рукопису

Кряж Ірина Володимирівна

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В ЗВИЧАЙНІЙ СВІДОМОСТІ
ВІДНОШЕНЬ "ЛЮДИНА - ПРИРОДА"

19.00.01. - загальна психологія,
історія психології

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата психологічних наук

Харків - 1995

AB 32.573

Науковий керівник - доктор психологічних наук, професор
Дусавицький Олександр Костянтинович

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук
Шестопалова Людмила Федорівна
кандидат психологічних наук
Чигрінова Марина Васильовна

Провідна організація - Запорізький державний університет,
м. Запоріжжя

Захист відбудеться " 29 " червня 1995 р. о 12⁰⁰
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К-02.24.02.
Харківського університету внутрішніх справ МВС України за
адресою: 310080, м. Харків, вул. 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Харківського університету внутрішніх справ МВС України.

Автореферат розісланий " 26 " травня 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

СВЗ

ЗЕМЛЯНСКА О.В.

Актуальність дослідження. Глобальна екологічна криза стала реальністю нашого часу. Але на тлі політичної та економічної ситуації, що склалась у нашій країні, проблема відношень з природним оточенням в звичайній свідомості відсувається як другорядна. Переважно увагу спрямовано на такі аспекти екологічної ситуації, як змінення якості життя через забруднення оточуючого середовища та наслідки антропогенних екологічних катастроф, перш за все - наслідки аварії на ЧАЕС. Тому у психологічних дослідженнях, що стосуються проблеми "людина-природа", переважає аналіз психологічних аспектів проблем, які виникли у зоні екологічної біди, в основна увага зосереджується на завданнях психологічної реабілітації тих, хто постраждав. Переважно у такому ж контексті екологічно несприятливих умов життя розробляються проблеми екологічного виховання, навчання та екологічної пропаганди. Визначивши актуальність означених напрямків роботи, варто підкреслити звязність вивчення не тільки наслідків, але й психологічних причин виникнення антропогенних екологічних порушень.

Системний аналіз сучасної екологічної ситуації дає змогу зрозуміти значущість звичайних уявлень про повсякденні психічні форми взаємодії з природним оточенням, оскільки саме ці уявлення мають визначальне значення у розвитку антропогенних екологічних криз як на мікро-, так і на макрорівні (Круть І.В., Забелін І.І., Куусі П. та інші). Однак проблема репрезентації у звичайній свідомості відношень "людина-природа" практично не розроблена у психології.

Об'єктом дослідження стали звичайні екологічні уявлення, що розглядаються як певним чином організовані у звичайній свідомості репрезентації стосунків "людина-природа".

Предмет дослідження - особливості системної організації звичайних екологічних уявлень.

Мета роботи - дослідження особливостей репрезентації у звичайній свідомості стосунків "людина-природа".

Гіпотеза. Звичайні екологічні уявлення є системним утворенням, що функціонує на різних рівнях рефлексії. Основа сучасних звичайних екологічних уявлень є антропоцентризм, пов'язаний з потребою безпосередньої взаємодії з природою.

Завдання дослідження:

1. Використовуючи матеріали філософських, етнологічних, соціологічних і суто психологічних досліджень, що висвітлюють суб'є-

ктивний аспект проблеми відношень "людина-природа", здійснити теоретичний аналіз системи екологічних уявлень у звичайній свідомості у їх змістовному і динамічному аспектах.

2. Дослідити особливості сприйняття екологічної проблематики, відображеної у контексті міжособистісних стосунків.

3. Дослідити галузь актуальних уявлень у звичайній свідомості про мотиваційну основу екологічно значущих дій.

4. Здійснити порівняльне дослідження категоріальних структур семантичного простору мотивів екологічно значущих дій, що функціонують на різних рівнях рефлексії.

5. Дослідити залежність категоріальних структур, що опосередковують сприйняття екологічно значущих дій, від соціально-демографічних характеристик суб'єкту звичайної свідомості.

Методологічну основу склали розгорнуті у напрямках культури-історичної теорії Л.С.Виготського і теорії діяльності О.М.Леонт'єва положення про будову свідомості; підходи у дослідженнях категоріальних структур свідомості, що розробляються у експериментальній психосемантиці (В.Ф.Петренко, О.Г.Шмельов та інші.); основні положення теорії самоорганізації І.Пригожина.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, спостереження, констатувачий експеримент. Під час експериментального дослідження застосовано два варіанти модифікованої у відповідності з визначеними завданнями методики Розенцвейга і метод непрямого суб'єктивного шкалювання, у розробці якого використовувались методи опитування та експертного оцінювання.

Надійність і вірогідність результатів забезпечувались системною організацією дослідження, перевіркою отриманих результатів за параметричними та непараметричними критеріями вірогідності оцінок, застосуванням методів багатомірного статистичного аналізу даних (факторного та кластерного аналізу).

Наукова новизна дослідження та особистий внесок дисертанта полягають у тому, що:

- вперше проведено експериментально-психологічне дослідження звичайних екологічних уявлень, які розглядаються у їх системній багаторівневій організації;
- виявлено особливості сприйняття екологічної проблематики, поданої у контексті міжособистісних відношень;
- вперше проведено порівняльне дослідження категоріальної організації звичайних екологічних уявлень, що функціонують на різних рівнях рефлексії;

- експериментально виявлено антропоцентриську спрямованість сучасних звичайних екологічних уявлень у поєднанні з прагненням до безпосередньої взаємодії з природним оточенням.

Теоретичне значення роботи визначається тим, що:

- проведено теоретико-експериментальний аналіз системної багаторівневої організації звичайних екологічних уявлень;
- визначено базову категоріальну структуру, що опосереднює сприйняття екологічно значущих дій;
- розроблено понятійно-категоріальний апарат, що дозволяє здійснювати теоретичну рефлексію у досліджуваній змістовній галузі.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути застосовані у вирішенні проблем екологічного виховання і навчання та екологічної пропаганди, зокрема:

- виявлена стійка категоріальна структура, яка опосереднює сприйняття екологічно значущих дій, може стати моделлю екологічної свідомості у організації екологічної пропаганди;
- виявлена у наших піддослідних, зокрема і у студентів-екологів, переважність антропоцентриських установок у звичайних уявленнях про відношення "людина-природа" демонструє низьку ефективність традиційного екологічного навчання, яке здійснюється з антропоцентристських позицій. Перехід до біоцентрованого навчання передбачає орієнтування на системне бачення екологічної ситуації, основою якої може стати визнання потреб та розуміння життя інших живих істот;
- розроблені методики можуть бути використані у вивченні як звичайних, так і індивідуальних екологічних уявлень підлітків та дорослих.

Положення, що виносяться на захист.

1. Звичайні екологічні уявлення в системним утворенням, що функціонує на різних рівнях рефлексії.
2. Основою сучасних звичайних екологічних уявлень є антропоцентризм, що поєднується з базовою потребою до безпосередньої взаємодії з природним оточенням. Антропоцентризм як домінуюча установка у сприйнятті природи виявляється:
 - а) у залежності ставлення до екологічної проблематики від соціального контексту;
 - б) у зневажанні потреб інших живих істот;
 - в) у залежності актуальності екологічно значущих дій від можливостей природи по задоволенню людських потреб.
3. Особливості репрезентації у звичайній свідомості відношень

"людина-природа" зумовлені специфікою конкретної ситуації та соціально-демографічними характеристиками суб'єкта. Але існує і відносно стала категоріальна структура, що опосереднює сприйняття екологічно значущих дій.

Апробація роботи. Результати дослідження були представлені та обговорені на міжнародній конференції "Психологічні читання, присвячені 60-річчю Харківської психологічної школи" (Харків, 1993р.), на науковій конференції молодих вчених ХДУ (1994 і 1995 р.р.), на засіданні кафедри загальної психології ХДУ.

Публікації. Основний зміст роботи відображений у 6 публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, трьох глав, висновку і списку літератури з 228 найменувань. Робота викладена на 149 сторінках (за винятком списку літератури), містить 11 таблиць та 10 малюнків.

Основний зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність, виділені об'єкт та предмет дослідження, сформульована мета, гіпотеза та основні завдання роботи, вказані методологічна основа та методи дослідження, його наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи і форми її апробації, а також подані основні положення, що виносяться на захист.

Перша глава "Проблема репрезентації у звичайній свідомості відношень "людина-природа" містить огляд теоретичних підходів до психологічної проблеми будови свідомості, теоретичний аналіз робіт, що висвітлюють суб'єктивний аспект проблеми відношень "людина-природа".

Продуктивними при вирішенні проблеми генези суб'єктивної реальності є положення про значення як одиниці узагальнення і спілкування, про динамічні змістовні системи (Л.С.Виготський). Єдність особистісного змісту зі значенням і чутливою тканиною утворює структуру індивідуальної свідомості (О.М.Леонт'єв). Розвиток означених положень призводить до розуміння функціональних розбіжностей, що складають свідомість, до розгляду особистісного змісту як окремого випадку змістоутворення (О.Г.Шмєльов, Б.С.Братусь, В.В.Столін, М.Кальвінью, Д.А.Леонт'єв).

Значення можуть бути представлені у свідомості у різних формах і на різних рівнях репрезентації (В.Ф.Петренко).

Розвиток положень культурно-історичної теорії призводить

до розглядання свідомості як складної багаторівневої системи, що моделює світ (В.Ф.Петренко). Як модель розглядається образ світу, що функціонує на рівні основних утворень свідомості (С.Д.Смірнов). Результати експериментальних досліджень дозволяють припустити, що існують базисні категоріальні структури, що опосередковують сприйняття світу (В.В.Столін, А.П.Немінич, Ч.Осгуд, В.У.Вікторов). Структури такого роду можуть розглядатися як консервативні системи у контексті загальних процесів самоорганізації (В.Краузе, І.Пригожин).

Категорія "значення" дозволяє перейти від аналізу індивідуальної свідомості до опису громадської свідомості. Звичайні уявлення, зафіксовані у різних формах, можуть бути описані через конструкт "звичайна свідомість" (В.Ф.Петренко). Дослідження звичайної свідомості передбачає аналіз невідрефлексованих уявлень, притаманних певній соціальній групі.

Як операціональна модель свідомості розглядається семантичні простори, дослідження яких проводилось у напрямку експериментальної психосемантики (В.Ф.Петренко, О.Г.Шмєльов). Експериментальна психосемантика надає широкі можливості для дослідження як індивідуальної системи значень, так і звичайних уявлень (В.Ф.Петренко, В.С.Собкін, О.Г.Шмєльов, Д.Пібоді, Є.Д.Артем'єва та ін.).

Експериментально-психологічне дослідження звичайних екологічних уявлень вимагає розробки відповідних методів, що дозволяють реконструювати достатньо розповсюджені способи взаємодії з природним оточенням.

У дослідженні уявлень про відношення "людина-природа" можна виділити різні напрями: аналіз домінуючих тенденцій у відношеннях людини і природи - екофільних чи екофосних (І.І.Забєлін, І.В.Круть, С.А.Арутюнов, В.І.Козлов); аналіз моральних аспектів відношень "людина-природа" (А.Швейцер, Д.Пассмор, Р.Атфїлд, М.І.Моїсєєв, Л.І.Василенко, В.М.Денісов, О.І.Шубєнкова, А.Т.Шаталов та ін.), аналіз уявлень про схожість і відмінність людини і тварин (Н.С.Кременцов, О.Ф.Сєваст'янов та ін.).

Розвиток присвоєвально-перетворювальної форм взаємодії з світом пов'язаний з формуванням антропоцентризму, що ґрунтується на виключенні інших тварин з сфери моральних стосунків (І.В.Круть, І.В.Забєлін, А.Швейцер, Д.Пассмор, та ін.). Відчуження людини від природи посилюється з розвитком товарного виробництва та закріплюється на Новий час, проявляючись у па-

нівному спрямуванні людини над природою, в ідеях свободи і про
гресу (І.І.Забелін, І.В.Круть, С.Г.Кара-Мурза, О.В.Куріс).

Розвиток науки у ХХ ст. призводить до формування нової ка-
ртини світу, що опирається на категорії необоротності і само-
організації (І.Пригожин, С.Г.Кара-Мурза). У розвитку наукових
уявлень про відношення "людина-природа" посилюється тенденція
до розгляду біосфери як саморегульованої системи, що включає
людське суспільство (І.В.Круть, І.І.Забелін, І.Пригожин, П.Ку-
усі, Е.А.Вебер, Н.У.Моїсєєв та інш.). Системне прогнозування
вказує на недостатність технологічних засобів для вирішення
екологічних проблем (Е.Пестель, Е.Янч та інш.). Розвиваються
ідеї формування нових людських якостей, нового типу свідомості
(А.Печей, П.Куусі, Е.Фромм, Е.В.Гіусов, В.В.Шепа та інш.).
Обґрунтовується необхідність освідомлення себе людиною як час-
тини природи, переживання зв'язку з природою як цінності (Р.Ал-
лен, Б.Уорд, Р.Дубо, К.Лоренц, Х.Сколімовські, М.І.Моїсєєв та
інш.). Здійснюються спроби аналізу екологічної кризи у межах
християнської парадигми (А.Армін, С.Стоянович).

Теоретичний аналіз показує протиречність і неоднорідність
сучасних екологічних уявлень. Розглядаючи сучасну екологічну
ситуацію, значна частина авторів зберігає антропоцентристські
установки. Усвідомлення глобальності екологічних проблем поєд-
нується з ідеями управління і реформування природи (Ф.Сен-
Мерк, М.М.Мамедов, Д.Еренфельд та інш.), у розробках проблем
екологічного виховання домінують уявлення про людину-
господаря природи (О.І.Шубенкова, І.Д.Зверєв, І.Т.Сураєгіна та
інш.). Разом з тим, ситуація екологічної кризи посилює намаган-
ня до гармонічних відношень з природою, що виявляється у інте-
ресі до традиційних суспільств, у рості екологічного руху, у
спробах реалізації екологічних утопій (А.М.Ожиганова,
О.В.Куріс, Х.Сколімовські).

Первинними формами репрезентації відношень "людина-приро-
да", що функціонують на неусвідомленому рівні і зберігають своє
значення у різноманітних товариствах, є міф і ритуал (І.І.Забелін,
І.В.Круть, М.Вертофський, К.Енг, З.Фрейд та інш.). У тради-
ційному суспільстві міф є моделлю справжнього і майбутнього
(О.К.Байбурін, К.Леві-Строс, Е.Кассирер, М.Еліаде та інш.), має
напряжений екогенний характер (Ф.Роуз, К.Леві-Строс, К.М.Терн-
булл та інш.) та нерозривно пов'язаний з ритуалом. Найбільш зна-
чущим і вивченим за символікою є ритуал ініціації (В.Тер-

нер), зміцнюючий зв'язок людини з природою (В.Я.Пропт, Е.Канне-ті, Б.Саладен д'Англєр). Зі зміною співвідношень соціуму з природним оточенням міф десакралізується, зміст його інвертується. Міф перетворюється на казку, що розповідає про боротьбу людини з чужими силами природи (В.Д.Пропт).

За допомогою міфу на неусвідомленому рівні відбувається вирішення актуальних для співтовариства протиріч (К.Леві-Строс). Розумові операції здійснюються на базі почуттєво-сприймальних якостей об'єктів, набір і значення яких визначається традицією і життєдіяльністю суспільства (Г.М.Грачова). При цьому об'єкти полісемантичні, вибір конкретного значення зумовлений місцем об'єкту у просторі особистісних змістів, заданих через систему опозицій (К.Леві-Строс, О.К.Байбурін, В.В.Іванов, В.Н.Топоров та інш.).

Як базова, що функціонує на різних рівнях психічного і зберігає актуальність незалежно від специфіки життєдіяльності суспільства, розглядається опозиція "своє-чуже" (О.К.Байбурін та інш.). Модель світу, задана опозицією "своє - чуже", функціонує на рівні синкретичних узагальнень (Л.С.Виготський) і базується на принципах рівноваги, еквівалентності, обміну цінностями (О.К.Байбурін). На відміну від неї, релігійна модель припускає однобічний характер зобов'язань, що приймаються віруючими (Ю.М.Лотман). Набуття вищого заступника проводить нову грань між людьми і іншими тваринами.

Домінування споживацько-перетворюючого відношення до природи призводить до загострення протистояння "своє-чуже", що проявляється через опозиції "культура-природа" (К.Леві-Строс), "дім - поза домом" (С.А.Токарев), "ми - не ми" (Б.Ф.Поршнев), "живі-мертві" та інш. Відбувається співставлення різноманітних галузей чужого, природа стає місцем існування не тільки "звіра", але й нечистої сили, мертвих і т.п. Внаслідок згущення семантичного простору, об'єкту, що опинився на одному з параметрів поза сферю "свого", приписуються якості "чужого", перебуваючого у іншому психологічному вимірі. Так відбувається синкретичне об'єднання техніки, що вийшла з-під контролю, з чужими силами природи (Ю.Н.Ханьтін, В.В.Абрамєнкова).

Штучне середовище змінює соціальну ієрархію (С.А.Токарев), організує психологічні процеси суб'єкта, диктує тип поведінки (Д.Голд, М.Черноушек, Ж.-Л. Вернан та інш.). Міське середовище, оселивши людину у рамки жорстко сконструйованого про-

сторю і часу, підвищує психологічну напругу (М.Черноушек, І.Б.Шустер та інші.), посилює громадську (суспільну) сугестію (Б.Ф.Поршнев). На цьому фоні природа сприймається як можливість набуття власної ідентичності. Однак, реалізується ця можливість в екологічно негативних формах (P.Russel).

Друга глава "Гіпотеза, завдання і методи дослідження" містить теоретичне обґрунтування гіпотези і завдань дослідження, а також обґрунтування і опис методів, розроблених з метою дослідження особливостей репрезентації у звичайній свідомості стосунків "людина-природа". Експериментальне дослідження включало два напрямки: вивчення особливостей сприйняття екологічної проблематики, що представлена у контексті міжособистісних відношень, і психосемантичне дослідження мотиваційної основи екологічно значущих дій.

У дослідженні взяли участь дорослі жителі міста з відносно високим освітнім рівнем (всього 158 осіб).

З метою дослідження особливостей сприйняття екологічної проблематики було розроблено два варіанти модифікованої методики Розенцвейга (ММР1 і ММР2). Стимульний матеріал ММР включав набір малюнків, до якого увійшли 7 зображень спеціально розроблених ситуацій з екологічним змістом та по 7 стандартних ситуацій звинувачення і перепони. Обидва варіанти розрізняються тільки змістом тексту в екологічних ситуаціях: якщо ММР1 містить особистісно офарбоване осудження екологічно негативного ставлення до оточуючого світу, то ММР2 у стриманій формі вказується на невідповідність відправної дії до прийнятих норм. Дослідження проводились у двох групах: в першій групі (71 особа) застосовувався варіант ММР1, у другій (48 осіб) - ММР2.

Дослідження сприйняття екологічної проблематики відбувалось у три етапи. Після проведення дослідження за стандартною схемою (1 етап) піддослідним пропонувалось відповісти по кожній ситуації, на місці кого з персонажів з найбільшою ймовірністю вони могли бути (2 етап). На 3 етапі проводилась робота за методом класифікації (сортування) ситуацій.

Оцінювання відповідей піддослідних здійснювалось з урахуванням спрямованості і типу реакції. При статистичній обробці даних було застосовано t -критерій Ст'юдента, критерій знаків z , методи кореляційного та кластерного аналізу.

Психосемантичне дослідження мотиваційної основи екологічно значущих дій відбувалось у два етапи. На попередньому етапі

підослідним називалось послідовно 29 вчинків, що здійснюються дорослою людиною, і пропонувалось перелічити всі можливі мотиви кожного вчинка. Вчинки варіювались від зовнішньо простих і незначних до більш складних, пов'язаних з ціннісними орієнтаціями особистості (провів час у парку - відправився у геологічну експедицію), від однозначно оцінюваного ставлення людини до природи (постійно бракон'єрствує - вступив до дружини охорони природи) до неоднозначних (спіймав іжака у лісі - подався до заповідника). Крім безпосередньо екологічно значущих дій називались вчинки, пов'язані переважно з соціальними та духовними сферами (хрестився у церкві - висунув свою кандидатуру на виборах до місцевої ради та ін.).

Одержані відповіді узагальнювались і уніфікувались з залученням експертного оцінювання, після чого відбирались найбільш живі мотиви та мотиви, що відображали позицію, яку займає людина у ставленні до оточуючого світу (всього 45 мотивів).

На основному етапі було застосовано метод суб'єктивного шкалювання. Підослідним пропонувалось, використовуючи 6-бальну шкалу, оцінити за кожним із запропонованих суджень імовірність того, що воно описує мотив того чи іншого вчинку.

Дослідження проводилось у трьох групах: 1-ша - група вчителів середніх шкіл (28 осіб - на підготовчому етапі, з них 24 - на основному), 2-га - група студентів 4-го курсу відділення екології ХДУ (26 - на підготовчому етапі, з них 16 - на основному), 3-тя - група студентів 2 курсу фізичного факультету ХДУ (брали участь 16 осіб на основному етапі).

За даними підготовчого етапу побудовані матриці частот відповідності мотивів тим вчинкам, що аналізувалися. За результатами суб'єктивного шкалювання розраховані групові матриці опосереднених даних. За даними обох етапів було проведено ранжування мотивів за ступенем їх відповідності вчинкам, яке дозволило провести оглядове порівняння відповідей, що подані на різних рівнях рефлексії.

Для виявлення категоріальних структур, опосереднених сприйняття екологічно значущих дій, матриці опосереднених даних суб'єктивного шкалювання і матриці частот відповідності мотивів вчинкам були факторно оброблені (методом головних компонент). З метою дослідження предметно-категоріальної організації дій, які аналізувалися, опосереднені матриці даних були піддані кластерному аналізу (методом найближчого сусіда).

У третій главі "Експериментальне дослідження особливостей репрезентації у звичайній свідомості відношень "людина-природа" подані результати аналізу одержаних даних та їх інтерпретація.

Кластерний аналіз даних, одержаних методом "сортування" ситуацій ММР, показав, що екологічні ситуації, поряд з ситуаціями перепони і звинувачення, утворюють окремий клас ситуацій. Основним критерієм об'єднання екологічних ситуацій у одну групу було для піддослідних не природоохоронний зміст, а формальний чи малообґрунтований характер зауважень.

Порівняльний аналіз відповідей, даних в ситуаціях різного типу, виявив схожість в особливостях сприйняття ситуацій звинувачення та екологічних і їх відміну від ситуацій перепон. Якщо в останніх піддослідні намагаються вирішити проблему, що виникає, то в ситуаціях звинувачення та екологічних їх увагу спрямовано на захист "Я".

Різниця у сприйнятті ситуації звинувачення та екологічних проявилася у тому, що, подаючи відповіді в екологічних ситуаціях, піддослідні рідше брали вину на себе і частіше вказували на незначущість причини конфлікту. Це означає, що конфлікт з приводу відношення до оточуючого середовища сприймається як менш значущий на фоні проблем міжособистісних відношень.

Аналіз даних, проведений з урахуванням того, яку роль піддослідний вважає для себе найбільш імовірною, показав, що в екологічних ситуаціях піддослідні частіше, ніж у ситуаціях звинувачення, приймають роль обвинувача. Немагання виступити у схвальній природоохоронній ролі і небажання бачити себе на місці порушника (екологічного шкідника) можна пояснити дією механізмів психологічного захисту (на користь цього припущення свідчать і результати проведеного кореляційного аналізу).

Порівняльний аналіз відповідей, поданих у різних групах, дозволяє сказати, що відношення до змістовних (екологічно значущих) аспектів дії і способи вирішення проблеми обумовлені загальним емоційним тоном ситуації, аргументацією "природозахисника". У випадках, коли звинувач апелує до громадських норм та інструкцій, піддослідні, незалежно від обраної ролі, чекають від порушника визнання своєї відповідальності. Якщо зауваження містить звинувачення у нанесенні "екологічної шкоди" і має виявлене особистісне забарвлення, піддослідні демонструють яскраво виявлену тенденцію до переваги ролі обвинувача, поєднану з готовністю зіткнутися з зустрічним звинуваченням чи нерозумінням.

Останнє пояснюється конфліктним змістом ситуацій взаємодії з природним оточенням. Потреба у безпосередньому спілкуванні з природою, що реалізується в антропоцентристських (споживацьких) позиціях входить у протиріччя з необхідністю усвідомлення негативних наслідків такої поведінки. Можливість більш глибокого розуміння означеної проблеми дають результати психосемантичного дослідження мотиваційної основи екологічно значущих дій.

Порівняння результатів, одержаних на різних етапах, показало, що в процесі суб'єктивного шкалювання (при роботі у заданому просторі мотивів) відбувалось розширення означеного поля вчинків та зміщення акцентів у напрямку мотивів, що відображають ставлення до інших живих істот, до природи в цілому.

Факторний аналіз даних суб'єктивного шкалювання виявив у 1-й та 3-й групах по 6, у 2-й - 5 значущих біполярних факторів.

Змістова інтерпретація факторів, виявлених у різних групах, і наступне їх порівняння вказує на спільність перших трьох факторів. 1-й фактор (пояснів 27,5% загальної дисперсії у 1-й групі, 24,2% - у 2-й, 29% - у 3-й) у всіх групах утримував опозицію "байдужості" - "екологічної безграмотності" - "безвідповідальності" мотиву - "переоцінка життєвих цінностей". Але якщо у групі вчителів негативному ставленню до оточуючого світу протистояли також "альтруїзм" - "потяг до внутрішньої гармонії" - "відповідальність" - "екологічна стурбованість" - "любов до природи", а у групі студентів-фізиків - "любов до природи" - "екологічна стурбованість" - "потреба у спілкуванні з природою", то у студентів-екологів опозиція "екологічній байдужості" склала спрямованість до набуття нових життєвих змістів ("потяг до внутрішньої гармонії" - "пошук духовної основи" - "психологічна криза"). Для студентів-екологів за екологічно безграмотними діями стоїть не слабкий розвиток соціальних якостей, не до зверталась увага у групі вчителів, і не брак "хорошого ставлення до природи", що мало значення для фізиків, а зупинка особистісного зростання, викликана відмовою від пошуку життєвих орієнтирів.

Максимально рознесеними по 1-й шкалі у всіх групах виявились вчинки "відправився у похід" - "вступив до ДЮЦу" та "браконієрствує" - "вимив машину на березі озера". В цілому цей фактор можна охарактеризувати як фактор "екологічної оцінки".

2-й фактор (17,1% - в 1-й групі, 20,6% - у 2-й, 18,3% - у 3-й) описує ставлення до проблем (у тому рахунку й екологіч-

ник): утече від проблем на природу, намагання до простого життя протистоять глибленню у проблеми буття. "Людина вільна" протиставляється "людині соціалізованій", занепокоєній. Природа при цьому має цінність завдяки можливості розслабитись, відійти від проблем, пережити почуття власної ідентичності.

Зміст 3-го фактору (14,6%, 14,2%, 11,6% в трьох групах відповідно) в усіх групах задається опозицією духовного початку сфері відношень з іншими живими істотами. Спілкування з богом, вищими силами складає альтернативу спілкуванню з іншими живими істотами. При цьому, якщо для студентів обох груп духовний пошук, потяг до внутрішньої гармонії протиставляється гармонії з природним оточенням, то у групі вчителів мова йде скоріше про протистояння потягу набути вищого заступництва бажанню самому виступати в ролі заступника (у відношенні до "братів менших"). У всіх групах інтерес та любов до тварин і пов'язується з вчинками "купив щоголя", "спіймав іжака", "організував живий куточок". Проявляється намагання "освоїти" тварин, ввести їх до олюдненого середовища. Інші живі істоти сприймаються як засіб задоволення потреб людини у любові та прихильності.

Зміст 4-го фактора у 1-й і 2-й групах (8,9%, 9,9%) задано опозицією намагання до спокійного, ритуалізованого життя нерозумному прийняттю відповідальності та турбот. На відміну від студентів-екологів для вчителів це протиставлення пов'язано з полярністю соціальних орієнтацій: на дім, сім'ю - на соціальні досягнення. В групі студентів-фізиків 4-й фактор (8,2%) містить опозицію прагнення до незалежності, потреби у прихильності і підкореності звичаям.

Останні два фактори, виявлені у групі вчителів, відображають практичний аспект відношень з природою. Зміст 5-го фактора в групах студентів задано опозицією зовнішніх побутових проблем і проблем психологічних. 6-й слабкий фактор у 3-й групі пояснює відмінності у напрямках соціальної активності.

За результатами суб'єктивного шкалювання у цілому, семантичні шкали, що задають категоріальний простір сфері діяльності, яку нами досліджується, мали більш виявлене екологічне забарвлення (частіше включали мотиви, що відображають ставлення до природи, екологічним проблемам) в групі вчителів. Однак, результати підготовчого етапу, що дозволяють судити про категоріальну організацію актуально усвідомлюваних екологічних уявлень, виявили зворотню тенденцію.

Факторний аналіз даних підготовчого етапу виявив 8 значимих біполярних факторів для кожної з груп. Більш висока розмірність семантичного простору є показником достатньо високої варіативності форм поведінки, що допускали підослідні у сфері стосунків з природним оточенням.

Три з 8-ми факторів співвідносились за своїм змістом з першими трьома факторами, виявленими за результатами суб'єктивного шкалювання. Але якщо в останньому випадку наймогутнішим був фактор "екологічної оцінки", то на підготовчому етапі аналогічний фактор пояснив лише 6,8% загальної дисперсії у групі вчителів та 9,4% - у групі студентів-екологів і поступався фактору "уникнення проблем" (16% в 1-й групі, 11% в 2-й) та фактору "протегування" (заступництво тваринам - пошук протегування у вищих сил; 13,8% і 10,5%).

При самостійно здійснюваній рефлексії для студентів-екологів екологічний аспект виконуваних дій був більш значимим, ніж для вчителів (мотиви, що відображають відношення до природи, частіше одержували високе навантаження, три фактори з 8-ми мали виражений екологічний зміст). Однак при суб'єктивному шкалюванні, актуалізуючому ненавантажені (глибинні) змісти стосунків людини з природним оточенням, більш значущими виявились для студентів-екологів ті змісти вчинків, що відображають внутрішні проблеми і ціннісні орієнтації особи, які розкриваються у "робочому полі" відношень "людина - природа".

Відміни в категоріальній організації семантичного простору досліджуваної сфери життєдіяльності визначались соціально-професійними і віковими особливостями підослідних, а також тим, на якому рівні рефлексії здійснюється аналіз вчинків. Разом з тим, можна говорити про базову категоріальну структуру, що опосередковує сприйняття екологічно значущих дій. У змісті даної структури визначальною є потреба у безпосередніх контактах з природним оточенням, що реалізується з антропоцентричних позицій.

В заключенні підведені підсумки проведеного дослідження, розглянуті можливості практичного використання одержаних результатів і визначені перспективи подальшої розробки окресленої галузі проблематики.

Одержані результати підтвердили висунуту гіпотезу і дозволили сформулювати такі висновки:

1. Моральна суть дій, які відображають відношення суб'єкта до природного оточення, не визначає актуальний зміст звичайних

екологічних уявлень.

1.1. Відношення до конфліктних ситуацій і запропоновані способи їх вирішення обумовлені тим, що стало причиною міжособистісного конфлікту: порушення інтересів інших людей чи нанесення шкоди природному оточенню. Звинувачення в екологічних порушеннях сприймається як менш значуще і рідше викликає визнання власної вини.

1.2. Значення міжособистісних конфліктів з екологічним змістом обумовлено ступенем нормованості ситуації. Особистісно офарбоване звинувачення в нанесенні екологічного збитку сприймається як менш обґрунтоване, і у більшій мірі провокує зустрічну агресію у порівнянні з апеляцією до громадських норм.

1.3. Намагання до сприйняття природоохоронної ролі у поєднанні з очікуванням зустрічного звинувачення можна розглядати як експлікацію конфліктного змісту природи, завданого протиріччям між потребами в безпосередніх, необмежених контактах з природним оточенням і соціальними обмеженнями. Основу такого протистояння складає антропоцентризм, що спонукає до споживацьких форм взаємодії з природою.

2. Екологічний зміст вчинків, здійснюваних по відношенню до природного оточення, представлено у звичайній свідомості у неактуалізованому вигляді. Актуальними при повсякденній оцінці таких вчинків виявляються практичні змісти, задані соціальними аспектами людської життєдіяльності.

3. Екологічні звичайні уявлення є системним багаторівневим утворенням, що функціонує на різних рівнях рефлексії.

3.1. Актуальні звичайні уявлення про мотиви екологічно значущих дій характеризуються високим ступенем розбіжностей. Висока розмірність семантичного простору самостійно експлікованих мотивів свідчить про значну варіативність допустимих способів взаємодії з природним оточенням.

3.2. Аналіз вчинків, що здійснювалися у заданому категоріальному просторі мотивів з вираженням екологічним ядром, актуалізує глибинні афективні змісти відношень людини з природним оточенням. Афективне "згущення" семантичного простору у поєднанні з орієнтацією на соціально прийнятні відповіді призводять до підвищення значущості опозиції "добре - погане відношення до природи".

4. Основу відношення до інших живих істот складає антропоцентризм. Можливості задоволення потреб у безпосередньому спілкуванні з природним оточенням пов'язується, переважно, з екс-

пансивно-присвоєвальними формами поведінки. Потреби і чинлих тварин при цьому ігноруються.

5. Категоріальна організація звичайних екологічних уявлень обумовлена віковими і соціально-професійними характеристиками суб'єкта.

6. Основу звичайних уявлень про екологічно значущі дії складає відносно стала категоріальна структура, утворена трьома семантичними шкалами. Зміст останніх можна описати через опозиції:

а) спілкування з природою як засіб відійти від проблем, набуття власної ідентичності - екологічні проблеми (поряд з іншими) як джерело неспокою та тривоги;

б) спілкування з іншими живими істотами (як спосіб задоволення потреби домінувати) - спілкування з богом, вищою силою (як спосіб задоволення потреби у захисті);

в) соціально схвальне (припустиме) - соціально осуджуване відношення до природи).

Продовженням дослідження може стати розробка проблем вікової динаміки екологічних уявлень, впливу життєвого устрою на їх формування.

Основні результати дисертаційного дослідження викладено в наступних публікаціях:

1. Некоторые психологические аспекты проблемы экологического воспитания школьников // Актуальные проблемы современной психологии: Материалы науч. чтений, посвященных 60-летию Харьковской психологической школы. - Харьков, 1993. - С.195-198

2. Современная школа и экологический кризис: психологические аспекты // Психичне здоров'я вчителів та учнів: Матеріали мікррег. конф. - Запоріжжя, 1994. - С.8-9

3. К проблеме развития экологических представлений // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костяківських читань. Т. II. - Київ, 1994. - С. 197-198

4. Особенности репрезентации отношения к природе в индивидуальном сознании // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костяківських читань. Т. II. - Київ, 1994. - С. 66

5. Исследование особенностей восприятия экологической проблематики // Материалы науч. конф. молодых ученых биологич. факультета и НИИ биологии. - Харьков, 1994. - С.22-23.

Кряк И.В. Особенности репрезентации в обыденном сознании отношений "человек-природа". Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01. "Общая психология, история психологии" - Харьковский государственный университет. - Харьков - 1995.

Защищается рукопись, которая содержит теоретическое и экспериментальное исследование особенностей репрезентации в обыденном сознании отношений "человек-природа". Установлено, что основу обыденных экологических представлений составляет антропоцентризм, сочетающийся с потребностью непосредственного общения с природой; выявлена устойчивая категориальная структура, опосредующая восприятие экологически значимых действий.

Kryazh Irina V. Specific features of representation in the everyday consciousness the relationship between the person and the nature.

Dissertation for the award of a candidate of psychological science degree under the speciality 19.00.01. - "General and history of Psychology"; Kharkov State University, Kharkov, 1995.

The manuscript presented for defence describes the theoretical and experimental research of the specific features of person and nature relationship representation in the everyday consciousness. It has been found that the basis for everyday environmental views is formed by anthropocentrism in combination with the need for the direct contact with nature; it has been found a stable categorized structure that intermediates the perception of environmentally meaningful action.

Ключові слова: звичайні екологічні уявлення, антропоцентризм, рівні рефлексії, екологічно значущі дії, категоріальна структура семантичного простору.

Нідруковано до друку 16.05.96. Формат 60x84/16. Офсетний друк.
Умовних друкованих аркушів 1,0. Тираж 100. Замовлення 87.

Харків-103, ретранзит ІМН ХФТІ

448924

AB 32.573